

ทัศนคติที่มีต่อความหมายของชีวิตกับความตายของวัยรุ่น

วรรณวิสาข์ ไชโย

ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

wanwisacmu@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาทัศนคติที่มีต่อความหมายของชีวิตกับความตายของวัยรุ่น กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยคือ นักศึกษาที่ลงทะเบียนเรียนวิชาความหมายของชีวิต (011101) ภาคการศึกษาที่ 2 ปีการศึกษา 2562 จำนวน 26 คน เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยคือแบบสอบถามและการอภิปรายบนเว็บบอร์ด หลังจากนั้นนำข้อมูลที่ได้รับมาวิเคราะห์ตามกรอบการศึกษาปรัชญา ผลการวิจัยพบว่า วัยรุ่นมองความหมายของชีวิตกับความตายแบ่งออกได้เป็น 3 ประเด็นคือ 1) ความตายคือการสิ้นสุดของชีวิตของอย่างแท้จริงทำให้มนุษย์ต้องแสวงหาความหมายของชีวิตด้วยการแสวงหาความสุขในโลกนี้ให้เต็มที่ 2) ความตายทำให้เห็นคุณค่าและความหมายของชีวิตทำให้มนุษย์ต้องใช้เสรีภาพในการเลือกสร้างคุณค่าและความหมายของชีวิตให้แก่ตนเอง และ 3) ความตายเป็นการเตรียมตัวไปสู่โลกหน้าที่ดีกว่าทำให้มนุษย์ต้องกระทำความดีตามหลักคำสอนทางศาสนา ทั้งนี้ทัศนคติที่มีต่อความหมายของชีวิตกับความตายของวัยรุ่นสอดคล้องกับแนวคิดทางปรัชญา ได้แก่ สสารนิยม อัตถิภาวนิยม และจิตนิยม ตามลำดับ

คำสำคัญ : ความหมายของชีวิตกับความตาย, การวิเคราะห์เชิงปรัชญา

The attitude towards the meaning of life and death of adolescents.

Wanwisa Chaiyo

Department of Philosophy and Religion, Faculty of Humanities, Chiang Mai University

wanwisacmu@gmail.com

Abstract

The objective of this research was to study the attitude towards the meaning of life and death of adolescents. The sample group used in the research was the students enrolled in the meaning of life (011101) semester 2, academic year 2019, amount 26 people. The instrument used in this study was Questionnaires and web board discussions and collected the information obtained was analyzed in accordance with the framework of philosophical analysis. The results of the research showed that Adolescents see the meaning of life and death in 3 points: 1) Death is the end of one's life, which causes humans to seek the meaning of life by seeking happiness in this world. 2) Death, to see the value and meaning of life, causing humans to use the freedom to choose the value and meaning of life for themselves and 3) Death is the preparation to better duties cause humans to do good according to religious doctrine. The attitude towards the meaning of life and death of adolescents is consistent with the philosophical concepts such as Materialism, Existentialism and Idealism respectively.

Keyword : Meaning of life and death, philosophical analysis

1. บทนำ

ความตายเป็นสิ่งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ในทุกสิ่งมีชีวิตซึ่งเมื่อถือกำเนิดก็ย่อมเป็นไปไม่พ้นความแก่ ความเจ็บ และความตายไปได้ในทุกเชื้อชาติหรือศาสนาใด ๆ ความตายเป็นสิ่งที่น่าสะพรึงกลัวและไม่เป็นที่พึงปรารถนาแก่ทุกคนและก่อให้เกิดความทุกข์ที่แตกต่างกันเนื่องจากความตายเป็นสิ่งที่น่าฉงน เราไม่รู้ว่าตายแล้วไปไหน ดังนั้น นักปรัชญาจึงพยายามแสวงหาคำตอบเกี่ยวกับความหมายของความตายเพื่อให้เข้าใจความหมายของชีวิตได้กระจ่างชัดยิ่งขึ้น และสามารถเอาชนะความวิตกกังวลเมื่อต้องเผชิญกับความตาย เพื่อให้เกิดพลังและกำลังใจในการต่อสู้และสร้างสรรค์ชีวิตที่มีความหมายอย่างมีคุณค่ามากที่สุด ทักษะคิดที่มีต่อความตายจึงนำไปสู่ความเข้าใจความหมายของชีวิตและเป็นตัวกำหนดแนวทางการดำเนินชีวิตของผู้คนได้

หลายคนอาจจะมองว่าวัยรุ่นเป็นวัยที่ห่างไกลจากความตาย หากในความเป็นจริง วัยนี้ก็ได้ต่างจากวัยอื่นที่มีโอกาสอยู่ในสถานการณ์เสียชีวิตได้เช่นเดียวกัน สถานการณ์การแพร่ระบาดของเชื้อไวรัสโคโรนา-19 ที่ระบาดมาตั้งแต่ปลายปี 2562 และเมื่อวันที่ 11 มีนาคม 2563 องค์การอนามัยโลกก็ประกาศให้เป็นโรคระบาดใหญ่ทั่วโลก (Pandemic) เพราะนอกจากแพร่ระบาดไปนอกเมืองอู่ฮั่น มณฑลหูเป่ย์ ประเทศจีนแล้ว ก็ยังระบาดไปทั่วจีนและทั่วโลก 210 ประเทศ จนมีจำนวนสะสมของผู้ป่วยมากกว่า 2,735,000 คน และผู้เสียชีวิตมากกว่า 191,378 คนแล้ว (ข้อมูล ณ วันที่ 24 เมษายน 2563) รวมถึงประเทศไทย ซึ่งได้แพร่กระจายไปตามจังหวัดต่างๆ อีกด้วย ความตายที่เกิดจากการติดเชื้อไวรัสโคโรนา-19 เป็นความตายที่มาถึงก่อนวัยอันควรและเป็นสิ่งที่ไม่อาจคาดการณ์ได้ ดังนั้น การทำความเข้าใจความตายสามารถนำไปสู่ความเข้าใจความหมายของชีวิตได้ดียิ่งขึ้น เนื่องจากชีวิตและความตายเป็นสิ่งที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เราไม่สามารถกล่าวถึงชีวิตได้โดยไม่ได้หมายถึงสิ่งที่ต้องตาย ความตายเป็นเรื่องใหม่ที่แน่นอนที่ทำให้ชีวิตเป็นชีวิตอย่างที่เป็นและทำให้เรารู้จักตนเองอย่างแท้จริง ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาวิจัยเรื่อง ทักษะคิดที่มีต่อความหมายของชีวิตกับความตายของวัยรุ่นกับโรคโควิด-19 โดยให้นักศึกษาขบคิดเกี่ยวกับความหมายของชีวิตกับความตายและเชื่อมโยงกับโรคโควิด-19 ซึ่งผลการวิจัยดังกล่าวนำไปสู่การสร้างคุณลักษณะด้านทัศนคติ (Affective Domain) ของความตาย และทำให้ตระหนักถึงคุณค่าและความหมายของชีวิตและใช้เป็นแนวทางในการกำหนดแนวทางการดำเนินชีวิตให้เหมาะสมต่อตนเองต่อไป

2. แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับทัศนคติ

2.1 ความหมายของทัศนคติ

ชิฟแมนและคานุก (Schiffman, Leon G.; & Leslie Lazar Kanuk อ้างในพระวิจิตพงศ์ อมโร (สัตยาภิรมย์) : 31) ให้คำจำกัดความไว้ว่าทัศนคติหมายถึง ความโน้มเอียงอันเกิดจากการเรียนรู้โดยความโน้มเอียงนี้ทำให้เกิดพฤติกรรมที่สอดคล้องกับแนวทางที่พึงพอใจหรือไม่พึงพอใจที่มีต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

ชรียและชรีย (Sherif & Sherit อ้างในพระวิจิตพงศ์ อมโร (สัตยาภิรมย์) : 31) ให้ความหมายทัศนคติไว้ว่า ทัศนคติเกิดจากการเรียนรู้หรือประสบการณ์ต่าง ๆ ที่บุคคลได้รับสิ่งแวดล้อมภายนอกมิได้ติดตามตัวมาตั้งแต่เกิด มิใช่แรงขับทางร่างกาย เช่น ความอยากรับประทานอาหาร แต่การเลือกรับประทานอาหารชนิดต่าง ๆ เกิดจากการเรียนรู้และประสบการณ์ต่าง ๆ ที่มีต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยบุคคลนั้นได้รับจากสิ่งแวดล้อมภายนอก มิได้ติดตัวมาแต่กำเนิด และมีใช้แรงขับภายในร่างกาย

สุชา จันทน์เอม (2544 : 270) ให้ความหมายของทัศนคติไว้ว่า เป็นนามธรรมที่เกิดจากการเรียนรู้หรือประสบการณ์ในชีวิตของบุคคลและทัศนคติที่มีความสำคัญต่อการตอบสนองทางสังคมของบุคคลเป็นอย่างมากคือบุคคลที่มีพฤติกรรมอย่างไรหรือกระทำการสิ่งใดลงไป ทัศนคติจะเป็นเครื่องกำหนด ดังนั้น ทัศนคติจึงเป็นส่วนหนึ่งของบุคลิกภาพของบุคคล และบุคคลที่มีทัศนคติต่อสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ในลักษณะที่ต่างกันออกไป

สร้อยตระกูล (ติวยานนท์) อรรถมานะ (2542 : 64) กล่าวว่า ทัศนคติ คือ ผลผสมผสานของความรู้สึกนึกคิด ความเชื่อ ความคิดเห็น ความรู้ และความรู้สึกของบุคคลที่มีต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง คนใดคนหนึ่ง สถานการณ์ใดสถานการณ์หนึ่ง ซึ่งออกมาในรูปการประเมินค่า อันอาจเป็นไปในทางยอมรับหรือปฏิเสธก็ได้ และความรู้สึกเหล่านี้มีแนวโน้มที่จะก่อให้เกิดพฤติกรรมใดพฤติกรรมหนึ่งขึ้น ดังนั้นพฤติกรรมของมนุษย์ก็คือการแสดงออกซึ่งทัศนคติของเขา

จากการศึกษาความหมายของทัศนคติ สรุปได้ว่า ทัศนคติ หมายถึง ความคิด ความคิดเห็น ความเข้าใจ ความรู้สึก ที่มีต่อเรื่องใดเรื่องหนึ่งและมีแนวโน้มที่จะแสดงพฤติกรรมของบุคคลต่อสิ่งเร้าสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นสถานการณ์ เหตุการณ์ หรือบุคคล

2.2 องค์ประกอบของทัศนคติ

เชพเวร์ (Shaver อ้างในพระวิจิตพงศ์ อมโร (สัตยาภิรมย์) : 33) กล่าวว่า ทัศนคติ ประกอบด้วยองค์ประกอบ 3 ด้าน ได้แก่

2.2.1 องค์ประกอบด้านความรู้ (Cognitive Component) หมายถึงการรับรู้ของบุคคลเกี่ยวกับวัตถุหรือเหตุการณ์ต่างๆ รวมทั้งความเชื่อของบุคคลที่มีต่อสิ่งเหล่านั้นด้วย

2.2.2 องค์ประกอบด้านความรู้สึก (Affective Component) เป็นความรู้สึกของบุคคลต่อสิ่งเร้าที่เขารับรู้ว่าจะป็นทางที่ดีหรือไม่ดี ถ้าบุคคลมีความรู้สึกไม่ดีต่อสิ่งใด บุคคลก็จะไม่ชอบสิ่งนั้น ถ้าบุคคลมีความรู้สึกที่ดีต่อสิ่งใด ก็จะชอบสิ่งนั้น

2.2.3 องค์ประกอบด้านแนวโน้มที่จะกระทำ (Behavior Component) หมายถึง ความโน้มเอียงของบุคคลที่จะแสดงพฤติกรรมให้สอดคล้องกับความรู้สึกของตน คือการยอมรับหรือไม่ยอมรับ ปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติ

3. แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับความหมายของชีวิตกับความตายตามทัศนะทางปรัชญา

3.1 ความหมายของชีวิตกับความตายตามทัศนะของจิตนิยม (Idealism)

จิตนิยม มองว่ามนุษย์มีองค์ประกอบสองส่วนคือ จิตกับกาย องค์ประกอบฝ่ายจิตเป็นสิ่งอมตะมีธรรมชาติไม่ตาย ทำหน้าที่เป็นตัวตนที่แท้จริงของมนุษย์ ส่วนฝ่ายกายดำรงอยู่ในโลกปรากฏการณ์เท่านั้น เมื่อชีวิตฝ่ายกายหยุดทำงานอย่างถาวรและตายลงในที่สุด วิญญาณจะแยกออกจากกาย ชีวิตฝ่ายวิญญาณจะดำเนินต่อไปเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อโลกปรากฏการณ์ สำหรับชาวคริสต์เรียกว่า “ชีวิตหลังความตาย” (Life after Death) เป็นชีวิตที่แท้จริง ความหมายของการมีชีวิตอยู่ในโลกปรากฏการณ์อยู่กับการปฏิบัติตามคำสอนที่ตนเชื่อว่าจะนำตนไปสู่พระเจ้า การแสวงหาสัจธรรม และศรัทธาต่อพระเจ้า เพราะเมื่อตายไปแล้ววิญญาณจะไปรวมเป็นเอกภาพเดียวกันกับสิ่งสูงสุด คือ พระเจ้า ความตายจึงมีจุดหมายอยู่ที่การนำวิญญาณไปสู่โลกหน้าที่สมบูรณ์อันเป็นภาวะเหนือวิสัยที่มนุษย์บนโลกนี้จะหยั่งถึงได้ ความตายเปรียบเหมือนด่านทดสอบให้มนุษย์เล็งเห็นการกระทำที่ผ่านมาในโลกปรากฏการณ์ ด้วยความหวังว่า เมื่อความตายเกิดขึ้นกับตนแล้วตนจะได้รับสิ่งที่ประเสริฐปราศจากความทุกข์ทั้งปวง ศาสนาคริสต์ถือว่าโลกแห่งปรากฏการณ์เป็นแดนเนรเทศ เป็นสถานที่ทดลอง เป็นบ้านชั่วคราวเพียงเท่านั้น เพลิดเพลินว่าเป็นโลกแห่งเงา พร่ามณณ์เห็นว่าเป็นโลกแห่งมายา ความตายแสดงให้เห็นว่าโลกแห่งปรากฏการณ์ที่เราสัมผัสได้ไม่มีแก่นสาร ความตายจึงมีความหมายเพื่อยืนยันความมีอยู่ของวิญญาณอมตะและชีวิตโลกหน้า (สุวรรณ สภาอาพันธ์, 2539 : 108)

3.2 ความหมายของชีวิตกับความตายตามทัศนะของสสารนิยม (Materialism)

สสารนิยม มองว่ามนุษย์ประกอบด้วยร่างกายกับจิตวิญญาณ ทั้งสองต่างก็เป็นสสาร ร่างกายมนุษย์เป็นเพียงสสารที่ยึดโยงกันเป็นกลุ่ม ไม่มีจิตวิญญาณที่นอกเหนือจากสสารแต่อย่างใด ร่างกายกับจิตวิญญาณสามารถแตกดับเช่นเดียวกับสสารอื่น ๆ จิตหรือวิญญาณเป็นเพียงสิ่งสมมุติขึ้นมาว่ามีตัวตน ที่จริงแล้วไม่มีความเป็นอยู่ (Non-being) เพราะสิ่งที่เรียกว่าจิตเป็นผลผลิตแห่งปรากฏการณ์ของสสารเท่านั้น สสารนิยมไม่เชื่อ “ชีวิตหลังความตาย” ความตายเป็นเพียงการสิ้นสุดการทำงานของร่างกายและอวัยวะและถือเป็นการสิ้นสุดของชีวิตเพียงเท่านั้น สาระสำคัญของชีวิตอยู่ที่ปัจจุบันที่เดินตามกลไกทางวัตถุที่สามารถพิสูจน์ได้ มีเฉพาะโลกนี้เท่านั้น ฉะนั้นความตายเป็นจุดสุดท้ายปลายทางของชีวิต ความตายเป็นความว่างเปล่าของชีวิต ที่ปราศจากการรับรู้จากความรู้สึกใด ๆ ทั้งสิ้น ปรัชญาจรรยาภรณ์สอนให้ใช้ชีวิตให้มีความสุขที่สุดเท่าที่จะทำได้ ในช่วงเวลาอันสั้นที่อยู่ในโลก ประโยชน์นิยมของจอห์น สจ๊วต มิลล์ ไม่ได้มุ่งที่ความสุขส่วนตน หากได้แก่ความสุขส่วนรวม ซึ่งเป็นไปตามหลักมหัสข มนุษย์จะต้องยอมรับเหตุผลและแบบแผนการดำเนินชีวิตเพื่อบรรลุตามเหตุผล คุณธรรมจึงหมายถึงชีวิตที่ดำเนินตามเหตุผล

3.3 ความหมายของชีวิตกับความตายตามทัศนะของอัตถิภาวนิยม (Existentialism)

อัตถิภาวนิยม มองว่ามนุษย์เรามีอยู่อย่างว่างเปล่า ตัวมนุษย์เองยังมีได้เป็นอะไร มนุษย์เป็นเพียงแค่การมีอยู่ แต่มนุษย์เป็นผู้สร้างสสารตระให้แก่นตนเองภายหลัง ฌอง-ปอล ซาทร์ (Jean-Paul Sartre, 1905-1980) นักปรัชญาอัตถิภาวนิยมกล่าวว่า การมีอยู่มาก่อนสสารตระ (Existence precede Essence) หมายถึงไม่มีใครมีแก่นสารตายตัว มนุษย์สร้างตัวเอง มนุษย์เป็นผลผลิต

ของการกระทำ มนุษย์จึงพร้อมที่จะเป็นอะไรก็ได้ในทุกขณะและเนื่องจากลักษณะการมีอยู่ของมนุษย์มีความแปลกเด่นเฉพาะบุคคล มนุษย์จึงต้องใช้เสรีภาพในการสร้างสภาวะให้แก่ตนเองตามที่ตนต้องการจะเป็นได้ อัตถิภาวนิยมอธิบายชีวิตกับความตายมีความสัมพันธ์กัน กล่าวคือ ความตายเป็นความจริงของชีวิตที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ความตายคือความหมายของชีวิต (อัตถิภาวะ) ขณะดำรงอยู่ในช่วงเวลาที่ยังมีอยู่ ความสัมพันธ์ของชีวิตและความตายคือข้อจำกัดของอัตถิภาวะ ที่ทำให้มนุษย์ต้องให้ความหมายกับสิ่งอื่นๆ มนุษย์มีความผูกพันใกล้ชิดกับโลกของตน โดยความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับโลกเป็นไปตามเจตนารมณ์ของมนุษย์ การมีอยู่กับเสรีภาพเป็นเรื่องเดียวกันหรือมนุษย์มีอยู่ มนุษย์ก็มีเสรีภาพ เสรีภาพจึงไม่อาจแยกจากความเป็นมนุษย์ การมีอยู่กับเสรีภาพเป็นเรื่องเดียวกันหรือมนุษย์มีอยู่ มนุษย์ก็มีเสรีภาพ เสรีภาพจึงไม่อาจแยกจากความเป็นมนุษย์ มนุษย์สามารถสร้างความหมายและคุณค่าของชีวิตจากการตัดสินใจของตนเอง

3.4 ความหมายของชีวิตกับความตายตามทัศนะของพุทธศาสนา

ความตาย (ณัฐยา วาสิทฺธนา, 2541 : 111-115) เป็นเพียงการแตกดับในครั้งหนึ่งๆ ของขันธ 5 (ขณิกมรรณะ) หรือการแตกดับลงของนามรูปในชาติหนึ่ง ๆ (เพราะการขาดสิ้นแห่งอินทรีย์) อย่างไรก็ตามตรารบเท่าที่มนุษย์ยังมีอวิชชา ตัณหา อุปาทานชีวิตก็ยังคงปฏิสนธิคือเกิดใหม่ในภพภูมิต่างๆ ตามสภาพของกรรม กล่าวคือ หากมนุษย์ประกอบกรรมดีเมื่อชีวิตสิ้นสุดลงก็ย่อมเข้าถึงสุคติ ส่วนผู้ประกอบกรรมชั่วเมื่อชีวิตสิ้นสุดลง ก็ย่อมเข้าถึงทุคติ ทั้งนี้เป็นไปตามกฎธรรมชาติที่ว่าเมื่อเหตุก็มีผลให้สมกัน ความตายเป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงช่วงหนึ่งของกระแสชีวิตที่หมุนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ การตายแล้วเกิดจะยังคงดำเนินต่อไปตรารบเท่าที่เหตุปัจจัยคือกิเลสยังไม่ถูกทำลาย เมื่อใดหากมนุษย์สามารถกำจัดกิเลสอันเป็นเหตุปัจจัยของการเวียนว่ายในสังสารวัฏได้ เมื่อนั้นการเวียนว่ายตายเกิดจึงจะสิ้นสุดลง การที่ความตายกลายเป็นปัญหาหรือกลายเป็นสิ่งที่สร้างความทุกข์ให้แก่มนุษย์ขึ้นมา ก็เพราะไม่รู้ไม่เข้าใจความจริงของชีวิตตลอดจนกระบวนการของชีวิต (อวิชชา) หากแต่ได้ปรุงแต่งพร้อมทั้งยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ในสิ่งที่ปรุงแต่ง โดยมีอัตตาเป็นพื้นฐานที่เหนียวแน่นโดยหารู้ไม่ว่าทั้งกายและจิตหรือรูปและนามดังกล่าวก็เป็นเพียงสภาพธรรมซึ่งไม่มีตัวตนบุคคลแต่อย่างใด อย่างไรก็ตาม กระแสของธรรมชาติของสังขารธรรมย่อมเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยที่มีอยู่ เมื่อมีความปรารถนาที่จะทวนกระแสเหตุปัจจัยดังกล่าวด้วยความไม่รู้ไม่เข้าใจ ความทุกข์จึงเกิดขึ้นแก่ผู้ฝ่าฝืนเป็นธรรมดา ในอีกแง่มุมหนึ่ง พุทธศาสนาได้ใช้ประโยชน์จากความตายโดยวิธีที่เรียกว่า มรณสติ กล่าวคือ พุทธศาสนาถือว่าการเจริญมรณสติหรือการมีสติระลึกถึงความตายอยู่เสมอ เป็นสิ่งที่มีคุณค่าอย่างยิ่งต่อชีวิต มรณสติช่วยให้มนุษย์สามารถเผชิญกับความตายได้อย่างมีสติและสงบ นอกจากนี้มรณสติเป็นเครื่องเร่งเร้าให้เกิดคุณธรรมในตนและส่งผลให้เกิดการประกอบกุศลกรรมนานาประการ อนึ่ง เนื่องจากความตายเป็นสากลของมนุษย์ การเจริญมรณสติจะช่วยให้มนุษย์เกิดความรู้สึกถึงความ เป็นเพื่อนร่วมสภาวะเดียวกันกับมนุษย์คนอื่นๆ เมื่อเจริญมรณสติก็ย่อมก่อให้เกิดความเมตตาเอื้ออารีต่อกันและกันยิ่งขึ้น

จากการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความหมายของชีวิตกับความตายตามทัศนะทางปรัชญาสามารถสรุปได้ว่า ความตายเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับทุกชีวิตและไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ มนุษย์มีท่าทีปฏิบัติต่อความตายไม่เหมือนกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเข้าใจความหมายของชีวิตที่ทำให้มีความเข้าใจ มีท่าทีและปฏิบัติต่อความตายและกำหนดคุณค่าและความหมายของชีวิตของแต่ละคนแตกต่างกันไป

4. วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาทัศนคติที่มีต่อความหมายของชีวิตกับความตายของวัยรุ่น โดยนำแนวคิดปรัชญามาเป็นกรอบการศึกษาวิเคราะห์

5. วิธีการวิจัย

ประชากรและกลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้คือ นักศึกษามหาวิทยาลัยเชียงใหม่ที่สนใจลงทะเบียนเรียนวิชา ความหมายของชีวิต (011101) ภาคการศึกษาที่ 2 ปีการศึกษา 2563 จำนวน 26 คน

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการทบทวนเอกสารเกี่ยวกับแนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง หลังจากนั้นออกแบบสอบถามและใช้เวบบอร์ด เพื่อเป็นช่องทางในการแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับทัศนคติที่มีต่อความหมายของชีวิตกับความตายของวัยรุ่น เมื่อเก็บรวบรวมข้อมูลแล้ว นำข้อมูลที่ได้รับมาประมวลผลข้อมูลและวิเคราะห์ตามกรอบการศึกษาปรัชญา เพื่อ

นำไปสู่การตระหนักถึงคุณค่าและความหมายของชีวิตและใช้เป็นแนวทางในการกำหนดแนวทางการดำเนินชีวิตให้เหมาะสมต่อตนเองต่อไป

6. สรุปผลการวิจัย

จากแบบสอบถามและอภิปรายในเวบบอร์ดสามารถสรุปทัศนคติที่มีต่อความหมายของชีวิตกับความตายของวัยรุ่นออกมาเป็นประเด็นได้ ดังนี้

6.1 ความตายคือการสิ้นสุดของชีวิตอย่างแท้จริง

นักศึกษาส่วนใหญ่เชื่อว่าความตายเป็นการสิ้นสุดของชีวิตอย่างแท้จริง ไม่มีชีวิตหลังความตาย ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิด ทั้งนี้การเกิดมาของมนุษย์สามารถอธิบายได้ด้วยวิธีการวิทยาศาสตร์ แต่ชีวิตหลังความตายไม่สามารถอธิบายได้ด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ จึงไม่เชื่อว่ามีอยู่จริง ดังนั้นเราจึงควรดำเนินชีวิตให้ดีที่สุดให้คุ้มค่าที่สุดในโลกปัจจุบัน ดังที่นักศึกษากล่าวว่า

“ความตายคือการสิ้นสุดหน้าที่ของร่างกาย เป็นเรื่องปรกติของมนุษย์ทุกคนที่ต้องถึงเวลาการจากโลกนี้ไป จึงต้องหาความสุขให้แก่ตัวเองตอนที่ยังมีชีวิตอยู่ให้มากที่สุด คิดว่าการที่คิดแบบนี้เป็นกลางที่สุดเพราะความตายยังไม่สามารถพิสูจน์ได้ ผมจึงให้คำตอบกับความตายของตัวเองได้เท่านี้”

“ความตายของผมคือ ความตายก็คือการดับสูญของร่างกาย คือความว่างเปล่า เพราะมนุษย์ทุกคนต้องมีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นเรื่องธรรมชาติของชีวิต ตายแล้วก็จบสิ้น ไม่ได้มีชีวิตหลังความตาย เพราะชีวิตหลังความตายยังไม่สามารถพิสูจน์ได้”

“ความหมายของความตายในความคิดของข้าพเจ้าคือความว่างเปล่า เมื่อร่างกายสูญสลายหรือดับสูญ จิตใจของเราก็ดับสลายไปด้วย เหลือแต่เพียงความว่างเปล่า ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิด ไม่มีโลกหลังความตาย เมื่อเราตายไปสิ่งที่เราทิ้งไว้บนโลกนี้ก็คือความว่างเปล่า ที่คิดเช่นนั้นเนื่องจากเมื่อเราเกิดมา เราไม่ได้มีความคิดเป็นของตัวเองตั้งแต่แรก เราถูกสังคมและสภาพแวดล้อมที่เราเจริญเติบโตมาหล่อหลอมให้เรามีตัวตนและเป็นของตัวเอง...”

6.2 ความตายทำให้เห็นคุณค่าและความหมายของชีวิต

มนุษย์กลัวตายเพราะไม่รู้ว่าความตายจะเกิดขึ้นกับตนเมื่อใด จากความกลัวตายนี้เองที่ทำให้ตระหนักได้ว่า เรามีชีวิตอยู่ในกรอบเวลาที่จำกัด ความจำกัดของเวลาทำให้มนุษย์ตระหนักและหาความหมายของการใช้ชีวิตมากยิ่งขึ้นว่า ตนเองเกิดมาทำไม และเพื่ออะไร ดังนั้นเราจึงควรแสวงหาความสุขและใช้ชีวิตให้เต็มที่ก่อนที่จะเวลาที่เวลาจะพรากเราไปจากโลกนี้ ดังที่นักศึกษากล่าวว่า

“ความตายคือการทำที่เราเข้าใจความหมายของชีวิตมากขึ้น เราจะอยู่ไปเพื่ออะไร พอรู้ว่ามีจุดมุ่งหมาย ความตายก็จะทำให้เราใช้ชีวิตอย่างมีคุณค่ามากขึ้น”

“ความตายสำหรับผมเป็นสิ่งที่เตรียมรับมือไว้แล้ว ผมคิดว่าความตายคือการที่ร่างกายปิดระบบการทำงานและหลับไหลเข้าสู่ความมืดมิด ดังนั้นเราจึงควรแสวงหาความสุขในโลกนี้ให้เต็มที่ก่อนที่จะเวลาในการใช้ชีวิตของเราจะหมดไป”

6.3 ความตายคือการเตรียมตัวไปสู่โลกหน้าที่ดีกว่า

มนุษย์ประกอบด้วยร่างกายและจิตใจหรือจิตวิญญาณ เมื่อร่างกายแตกดับ แต่มีจิตวิญญาณเป็นอมตะ ที่ต้องมาเวียนว่ายตายเกิดตามผลกรรมที่เคยทำไว้ เชื่อว่ามีชีวิตหลังความตาย โดยแบ่งออกเป็น 2 สถานที่ คือ นรก และสวรรค์ นรกคือสถานที่สำหรับผู้ประพฤติชั่วและไม่ปฏิบัติตามคำสอนของศาสนา สวรรค์คือสถานที่สำหรับผู้ประพฤติดีอยู่ในหลักคำสอนของศาสนา โดยมนุษย์จะต้องทำความดีตามหลักศาสนา เมื่อตายไปแล้วจิตวิญญาณจะได้นำไปสู่โลกหน้าที่ดีกว่า ดังที่นักศึกษากล่าวไว้ว่า

“ทุกศาสนามุ่งสอนให้มนุษย์ทำความดี การใช้ชีวิตในโลกนี้คือการเตรียมตัวไปสู่โลกหน้า มนุษย์จะต้องดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท ใช้ปัญญาคิดหาเหตุผล เพื่อแสวงหาความจริงที่เป็นสัจธรรม”

“ส่วนตัวแล้วเชื่อว่ามีชีวิตหลังความตาย เชื่อว่ามีนรก สวรรค์ ตายไปต้องไปขตใช้กรรมตามสิ่งที่ตัวเราได้กระทำ ไม่ได้เชื่อเรื่องพระเจ้าเพราะนับถือพุทธ แต่เชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมและการทำความดีที่จะส่งผลต่อชาตินี้และชาติหน้า”

7. อภิปรายผลการวิจัย

7.1 ความตายเป็นการสิ้นสุดของชีวิตอย่างแท้จริง เมื่อร่างกายดับสิ้นไป วิญญาณก็จะสูญสิ้นไปเหมือนกัน ซึ่งความหมาย

ของชีวิตกับความตายสอดคล้องกับสสารนิยม ที่มองว่าสสารเป็นสิ่งแท้จริง ชีวิตของมนุษย์ประกอบไปด้วยร่างกายและจิต ซึ่งทั้งสองต่างก็เป็นสสาร จิตเกิดจากการทำงานของสมอง ส่งผลให้เรารู้ซึ่งความเชื่อเรื่องโลกหน้า มนุษย์มีเพียงโลกนี้เท่านั้น ความตายจึงเป็นจุดจบแห่งการสิ้นสุดลงของชีวิต เนื่องจากร่างกายยุติการทำงานและเสื่อมสลายไป ไม่มีจิตวิญญาณที่เป็นอมตะ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิด ความตายได้สร้างความหมายของชีวิตที่อยู่ในโลกปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากนักศึกษาเห็นว่าความตายคือความดับสูญ ไม่เชื่อว่ามีชีวิตหลังความตายและให้ความสำคัญกับชีวิตในปัจจุบันนี้เท่านั้น ดังนั้นมนุษย์จึงต้องแสวงหาความสุขขณะที่มีชีวิตอยู่ เนื่องจากมีเฉพาะโลกนี้เท่านั้น ไม่มีโลกหน้า ความตายเป็นจุดสิ้นสุดของชีวิต

7.2 ความตายเป็นข้อจำกัดของเวลาที่ทำให้มนุษย์แสวงหาตนเอง เพื่อตระหนักและหาความหมายและคุณค่าของชีวิตว่าตนเองเกิดมาทำไมและเพื่ออะไร ดังนั้นเราจึงควรแสวงหาความสุขและใช้ชีวิตให้เต็มที่ก่อนที่จะเวลาจะพรากเราไปจากโลกนี้ ซึ่งความหมายของชีวิตกับความตายสอดคล้องกับอัตถิภาวนิยม ที่มองว่ามนุษย์เป็นผู้สร้างตนเองขึ้นมาจากการกระทำ จึงเชื่อว่ามนุษย์เป็นผู้กำหนดตัวเองและสิ่งต่าง ๆ รอบตัว โดยมนุษย์เป็นผู้ให้ความหมายแก่สิ่งต่างๆ ในโลก มนุษย์จึงแสวงหาตนเองจากการเลือก ความหมายของชีวิตและความตายแบบอัตถิภาวนิยมจึงมาพร้อมกับเวลาที่ทำให้ชีวิตมนุษย์ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง ความหมายของชีวิตทำให้ชีวิตมนุษย์มีความหมายและคุณค่า โดยไม่หวาดกลัวความตายเพราะความหมายของชีวิตคือความหมายของชีวิต แนวคิดนี้จึงเปิดโอกาสให้มนุษย์สร้างความหมายและคุณค่าให้กับตนเองในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ ดังจะเห็นได้จากนักศึกษาให้ความสำคัญการดำเนินชีวิตในปัจจุบันโดยการใช้เสรีภาพในการเลือกดำเนินชีวิตอย่างที่ต้องการอย่างแท้จริง

7.3 ความตายเป็นการเตรียมตัวไปสู่โลกหน้าที่ดีกว่า โดยการปฏิบัติตามหลักคำสอนของศาสนาเพื่อเข้าถึงความเป็นจริงสูงสุดของศาสนา ซึ่งความหมายของชีวิตกับความตายสอดคล้องกับจิตนิยม ที่มองว่าจิตเป็นตัวตนที่จริงแท้จริงของมนุษย์ มีความเชื่อในเรื่องของโลกรหน้าและชีวิตหลังจากความตาย ชีวิตมนุษย์ประกอบไปด้วยกายและจิต เมื่อมนุษย์ตายไปร่างกายดับไป ส่วนจิตวิญญาณจะเป็นอมตะ เชื่อว่าความตายเป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงจากสภาวะหนึ่งไปสู่อีกสภาวะหนึ่งของจิตวิญญาณ ซึ่งเป็นสัจธรรมที่แท้จริงของชีวิต เพื่อที่มนุษย์จะได้ไม่สะพรึงกลัวต่อความตาย ดังจะเห็นได้จากนักศึกษาเห็นว่าการใช้ชีวิตในปัจจุบันเป็นการเตรียมตัวไปสู่โลกหน้าที่ดีกว่า มนุษย์จึงต้องทำความดี เมื่อตายไปแล้วจะได้ไปสู่โลกหน้าที่ดีกว่าโลกนี้ ดังนั้นความหมายของชีวิตอยู่ที่การแสวงหาความจริงที่เป็นสัจธรรม ความตายเป็นการปลดปล่อยจิตวิญญาณที่คุมขังของร่างกายและนำมนุษย์ไปสู่โลกหน้าที่สมบูรณ์กว่า ดังเช่นศาสนาฮิว-คริสต์ ที่มองว่าความตายเป็นผลมาจากบาปของมนุษย์ ซึ่งก็คือการกระทำ และเมื่อมนุษย์ตายไปแล้ววิญญาณจะแยกออกจากร่างกาย ร่างกายเน่าสลายไป ส่วนจิตวิญญาณจะคงสภาพ ซึ่งจิตวิญญาณนั้นจะต้องรอรับคำพิพากษาตามผลของการกระทำที่เคยทำมา ความตายจึงไม่ใช่จุดจบของชีวิตแต่เป็นการเปลี่ยนผ่านจากชีวิตกายสู่ชีวิตฝ่ายจิตวิญญาณ ดังนั้น ความหมายของชีวิตคือการแสวงหาพระเจ้า มนุษย์ต้องมีความรักความศรัทธาต่อพระเจ้าและปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระองค์ เมื่อตายไปแล้วมนุษย์จะได้กลับไปอยู่กับพระเจ้าดังเดิม วิธีการดำเนินชีวิตในปัจจุบันจึงเป็นการเตรียมตัวไปสู่โลกหน้าที่สมบูรณ์กว่าโลกนี้ สอดคล้องกับศาสนาพุทธ ที่มองว่ามนุษย์ประกอบไปด้วยชั้น 5 เป็นรูป และจิตวิญญาณเป็นนาม เมื่อมนุษย์ตาย ภาวะนามรูป หรือชั้น 5 จะดับลง ถ้ายังไม่หมดกรรมก็ต้องวนเวียนอยู่ในวัฏสงสาร แต่ถ้าดับกิเลสได้หมดสิ้นก็ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายอยู่ในวัฏสงสารอีก คือการบรรลุนิพพาน ดังนั้น ความหมายของชีวิตคือการปฏิบัติตนตามหลักธรรมคำสั่งสอนของศาสนาเพื่อพัฒนาตนไปสู่ระดับที่สูงขึ้นจนกระทั่งบรรลุนิพพานไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายในวัฏสงสาร อันเป็นสภาวะที่หลุดพ้นจากทุกข์อย่างแท้จริง

เมื่อผู้วิจัยนำสถานการณ์การแพร่ระบาดของเชื้อไวรัสโควิด-19 มาอภิปรายจะพบว่า นักศึกษาเห็นว่าสถานการณ์การแพร่ระบาดของเชื้อไวรัสโควิด-19 ทำให้นักศึกษาตระหนักถึงความตายและเห็นคุณค่าและความหมายของชีวิตมากขึ้น เนื่องจากนักศึกษาระบุเห็นว่าความตายเป็นสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวและอาจจะเกิดขึ้นกับตนเมื่อไหร่ก็ได้ ความตายไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามอายุขัยแต่สามารถเกิดขึ้นก่อนวัยอันควร ดังที่นักศึกษาได้กล่าวไว้ว่า

“ผมมองว่าชีวิตคนเรามีสิ่งที่ไม่คาดฝันเกิดขึ้นอยู่เสมอ อยู่ที่เราจะรับมือกับมันยังไง (แต่เหตุการณ์โควิดนี้ไม่คิดว่ามันจะรุนแรงขนาดนี้จริง ๆ) ทำให้ผมมองว่ามนุษย์กับความตายเป็นเรื่องที่คู่กันอยู่แล้ว เพราะเราเริ่มต้นจากการเกิด และจบลงด้วยการตาย

แต่ในระหว่างทางเราจะทำอะไรให้ชีวิตเรามีความสุขหรือทำให้ยังงังให้ตัวเองรู้สึกมีคุณค่าในการใช้ชีวิตมากขึ้น ยกตัวอย่างง่ายๆ เช่น มีหลายคนที่ยากออกไปนอนเฉยๆ นอนทั้งวัน พอมีโควิดจึงได้ทำมันจริง ๆ แล้วพบว่า มันไม่มีความสุขเลย เพราะมันทำอะไรไปไม่ได้มากกว่านี้ ผมคิดว่าสิ่งนี้คงทำให้เขาตระหนักถึงสิ่งที่ทำให้เขาเหล่านั้น คิดหาความสุขหรือคุณค่าในตัวเองมากยิ่งขึ้น”

“มองว่าชีวิตกับความตายที่มาคู่กัน บุคคลใดก็ตามที่ได้รับเชื้อไวรัสครั้งนี้ อาจถึงตายได้ ความตายอาจจะมาถึงรวดเร็วขึ้น หากได้รับเชื้อไวรัสเข้าไป เมื่อเทียบกับการมีชีวิตอยู่จนหมดลมหายใจอย่างเป็นธรรมดาแล้ว การที่เราตายช้าเพราะไม่ติดไวรัส เราก็คงจะมีเวลาที่จะใช้ชีวิตแห่งความเป็นมนุษย์มากขึ้น ได้ทำอะไรที่ยังคงอยากจะทำ เช่น หาของอร่อยกิน ไปเที่ยวรอบโลก เป็นต้น ดังนั้น ถ้าเรารู้จักกรรมดีที่ตัวเอง ไม่ใช่ใช้ชีวิตอย่างประมาท ก็คงไม่ติดเชื้อไวรัสนี้มาและได้อยู่จนถึงวาระสุดท้ายของชีวิตแน่นอน”

“จากตอนแรกที่เรเคยมีเวลาทั้งชีวิตเพื่อพิจารณาว่าวันหนึ่งเราจะตาย ตอนนั้นเราเริ่มเจียดเวลา/ความคิดไว้เตรียมตัวตาย อย่างมีสติตั้งแต่เนิ่น ๆ แล้ว”

อย่างไรก็ตาม การแพร่ระบาดของเชื้อไวรัสโควิด-19 เป็นโรคที่แพร่ระบาดไปทั่วทุกหย่อมหญ้าของประเทศบนโลกนี้ จำเป็นที่จะต้องใช้หลักธรรมในพระพุทธศาสนาช่วยบรรเทาเพื่อคลี่คลายสถานการณ์ในภาวะเช่นนี้ โดยนำหลักธรรมที่สำคัญ ได้แก่ พรหมวิหาร, อิทธิบาทธรรม, โพชฌงค์ เป็นต้นมาเป็นวัคซีนเพื่อป้องกันการแพร่ระบาด เพราะผู้คนต่างหวาดกลัว มีความหวาดระแวง ขาดความเชื่อมั่นความไว้วางใจกับการป้องกันรักษาโรคนี้นี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ผู้ที่รู้ว่าติดเชื้อโรคนี” ซึ่งอยู่ในสถานภาพของผู้ป่วย ซึ่งต้องมี “คุณธรรมของผู้ป่วย” คอยกำกับดูแล ดังที่พระพุทธองค์ได้แสดงไว้ว่า คุณธรรมหรือข้อปฏิบัติสำหรับผู้ป่วยที่พยาบาลได้ง่าย มี 5 ประการคือ 1. ทำความสบาย 2. รู้ประมาณในความสบาย 3. รับประทานยา 4. บอกรักษาใช้ตามความจริงแก่พยาบาลใช้ที่มุ่งประโยชน์คือ บอกรักษาใช้กำเริบ อาการใช้ที่ทุเลาว่าทุเลา อาการใช้ที่ทรงอยู่ว่าทรงอยู่ 5. เป็นคนอดทนความรู้สึกทางกายที่เกิดขึ้น เป็นทุกข์แสนสาหัสกล้าแข็ง เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ แสบจะคร่ำชีวิต (วิ.ม.(ไทย) 5/366/214-243) ส่วนคนไข้ที่พยาบาลได้ยากอีก 5 ประการนั้น มีคุณสมบัติตรงกันข้ามกับที่ทรงบัญญัติไว้

วิธีการที่จะป้องกันการแพร่ระบาดในครั้งนี้ นอกจากจะอยู่บ้านหยุดเชื้อ เพื่อชาติแล้วนั้น พุทธศาสนสุภาษิตของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร ได้แสดงไว้ว่า สติ สพพตล ปตถิยา (ว.ว.) สติเป็นที่ปรารถนาในทุกที่ หรือแปลให้เข้าใจง่ายๆ คือ “สติ จำเป็นต้องใช้ในทุก ๆ ที่ เพราะสติจะช่วยให้ระลึกว่าควรจะทำอะไรก่อนหลัง ทางที่เราจะรอดได้ ต้องทำให้รู้ทันและรอบรู้นั่นเอง” (อาชว์ภูริชฌ์ น้อมเนียน, 2563)

8 ข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัยมีข้อเสนอแนะดังนี้

8.1 ระดับโรงเรียนและระดับอุดมศึกษา ควรมีการทบทวนและปรับปรุงการเรียนการสอน โดยสอดแทรกเนื้อหาว่าด้วยชีวิตกับความตายให้มากขึ้น เพื่อทำความเข้าใจและทราบซึ่งในคุณค่าของการใช้ชีวิตและการอยู่ร่วมกันของมวลมนุษย์เพิ่มมากขึ้น

8.2 ควรมีการศึกษาวิจัยคิดและการตัดสินคุณค่าเชิงจริยธรรมระหว่างอาจารย์ผู้สอนสายวิทยาศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ เพื่อหาข้อสรุปว่าอาจารย์มีความพร้อมในการสอนแบบเสริมสร้างคุณธรรมจริยธรรมว่าเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร เพื่อเป็นแนวทางในการจัดอบรมพัฒนาอาจารย์ต่อไป

9 เอกสารอ้างอิง

ณัญญา วาสิงหน. (2541). ความหมายของความตาย : การตีความตามพุทธปรัชญา. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาปรัชญา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

พระวิจิตรพงศ์ อมโร (สัตยาภิรมย์). (2558). ทศนคติของพุทธศาสนิกชนต่อชีวิตและความตาย ตำบลปลายบาง อำเภอบางกรวย

จังหวัดนนทบุรี. วิทยาศาสตร์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาชีวิตกับความตาย มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราช
วิทยาลัย.

เมธีรัตน์ นวบุศย์. (2544). **ทัศนะของนักศึกษาระดับอุดมศึกษาในจังหวัดนครราชสีมาเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และชีวิตหลังความ
ตาย.** ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากสถาบันราชภัฏนครราชสีมา.

วรรณวิสาข์ ไชโย. (2558). **ความหมายของชีวิต.** เชียงใหม่: ดี วัน ดีไซน์.

สุชา จันทร์เอม (2544). **จิตวิทยาทั่วไป.** พิมพ์ครั้งที่ 13. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.

สุวรรณา สถาอานันท์. (2539). **ความตายกับการตาย มุมมองจากศาสนากับวิทยาศาสตร์.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.

อาชว์ภูริชญ์ น้อมเนียน. (2563). **การป้องกันโรคโควิด-19 ตามทัศนะทางพุทธศาสนา.** ค้นเมื่อ 27 เมษายน 2563 จาก
https://www.silpa-mag.com/culture/article_47605

Benatar, David. (Ed). (2004). **Life, Death & Meaning.** U.S.A. : Rowman& Littlefield
Publishers, Inc.

Bowker, John. (1991). **The Meaning of Death.** Cambridge : Cambridge University Press.